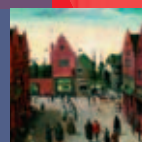

12

ErfgoedBrief Breda

Jaaroverzicht opgravingen 2008

Een druk jaar 1-12

Wie het schoentje past... 13

Nieuwe gezichten 14-15

Een herinnering aan... 16

Breda, stad van de Nassaus 9 17 - 18

Een druk jaar

Archeologisch onderzoek in de gemeente Breda in 2008

Erik Peters, Gerard Otten en Johan Hendriks In deze ErfgoedBrief Breda wordt veel aandacht besteed aan de archeologische onderzoeken die in 2008 op Bredaas grondgebied zijn uitgevoerd. Dat waren er maar liefst 52, waarvan twee op dezelfde lokatie! Om die reden is deze ErfgoedBrief dikker dan u gewend bent. Desondanks kan slechts kort op de resultaten worden ingegaan. Meer informatie is te vinden op onze website www.archeologie.breda.nl

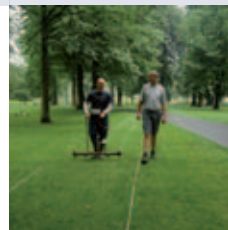
Jaaroverzicht opgravingen

2008

»

- 1 Kasteel Ijpelaar
- 2 Valkenberg
- 3 Begijnhof
- 4 Mastbosstraat
- 5 Achter de Lange Stallen
- 6 Teteringsdijk / Beverweg
- 7 Bouvigne
- 8 Burgstdreef 2
- 9 Duivelsbruglaan 12
- 10 Prinsenhoeve liesbos
- 11 Haagdijk 85-99
- 12 Haagdijk 145 / Pelmolenstraat
- 13 Hazeldonk vijver
- 14 Heilaardreef 17
- 15 Teteringen Hoolstraat 60
- 16 Werfstraat 10
- 17 HSL inpassings-zone 9-10
- 18 Ceresstraat Interbrew
- 19 Kasteelplein
- 20 Klokkenberg
- 21 KMA / kasteelterrein
- 22 Koraalstraat 64
- 23 Leuvenaarsstraat 82
- 24 Liesbosstraat 36-40
- 25 Ulvenhout, Markdal
- 26 Oosterhoutseweg
- 27 Rijsbergsebaan
- 28 Schapendreef
- 29 Seminarieweg 26
- 30 St.Josephstraat 43
- 31 Schokland / Wieringenstraat
- 32 Teteringsdijk 230
- 33 Verbeetenstraat 40
- 34 Viveslaan 1
- 35 Vlierenbroek 28-32
- 36 VOS-terrein
- 37 Halstraat 6-8-10
- 38 Heilaarpark
- 39 Taxandrialaan
- 40 Schoolakkerplein
- 41 Hoge Mosten
- 42 Lage Weg
- 43 Nieuwstraat 21-23
- 44 Heilaarstraat
- 45 Rioleringsprojecten Heuvel oost
- 46 Ginnekenweg noord
- 47 Ulvenhout Poststraat
- 48 Weerijssingel
- 49 Haagweg 220
- 50 Heilaarpark

'08 Jaaroverzicht opgravingen Breda

De 52 onderzoeken bestonden uit: drie non-destructieve onderzoeken, één booronderzoek, 33 inventariserende veldonderzoeken door middel van proefsleuven, zeven archeologische begeleidingen en acht volledige opgravingen. Voor de meeste onderzoeken werd opdracht gegeven door de eigenaren van het terrein, zoals projectontwikkelaars en particulieren. Bij andere was de gemeente opdrachtgever. In bijna alle gevallen was de gemeente bevoegd gezag, slechts bij de zogenaamde Groene Schakel was de provincie de bevoegde overheid in verband met het gemeente overstijgende belang. Het Veldwerk is uitgevoerd door het Bureau Cultureel Erfgoed en door archeologische opgravingsbedrijven, zoals ADC-Archeo-projecten, ARC, Archol, Bilan, BAAC, Becker en van de Graaf, Oranjewoud en RAAP.

1 Non-destructief onderzoek

Een nieuw soort onderzoek is het zogenaamde non-destructief onderzoek. Zo'n onderzoek vindt plaats zonder dat er gegraven wordt, er worden andere technieken gebruikt om in de bodem te kijken. Onlangs zijn in Breda drie verschillende technieken toegepast, met als doel uit te vinden welke hiervan het meest geschikt is voor toekomstig onderzoek in de Bredase bodem. De eerste techniek was die van de weerstandsmeting. Daarbij worden door een metalen pen in de grond elektrische pulsen ingebracht die door een tweede pen weer worden opgevangen. De tijd tussen versturen en ontvangen wordt geregistreerd en is kort als er weinig weerstand wordt ondervonden en lang als er veel weerstand is, bijvoorbeeld omdat er een muur in de grond zit. Bij het magnetometrisch onderzoek, de tweede techniek, wordt het verschil in aardmagnetisme gemeten tussen verschillende polen. De variatie in de verschillen kunnen duiden op verstoringen van het magnetisch veld door bijvoorbeeld muren of waterhoudende lagen. Daarbij wordt het verschil in magnetisme in de bodem gemeten. Tenslotte is gebruik gemaakt van grondradar, waarbij het weerkaatsen van uitgezonden

signalen wordt geregistreerd. Dit duurt korter naarmate er hardere elementen in de bodem zitten, zoals muurfundamenten. Voor een bepaald type bodem (leemarme zandgronden met een dun cultuurdek) bleek de grondradar het meest geschikt.

De bebouwing van Ijpelaar in de 19de eeuw geprojecteerd op een recente luchtfoto.

Kasteel Ijpelaar

Op het terrein van de academie voor kunst en vormgeving Sint Joost aan de Beukenlaan (het voormalige klein seminarie Ijpelaar) is non-destructief archeologisch onderzoek uitgevoerd, omdat niet bekend was of er nog overblijfselen van het oude kasteel Ijpelaar aanwezig waren. Nadat alle hierboven genoemde onderzoeken waren uitgevoerd zijn controleboringen gezet. Het resultaat was dat de grachten, het kasteleiland, de mogelijke locatie van het middeleeuwse kasteel en funderings- of uitbraaksleuven van het latere landhuis zijn vastgesteld.

Huis Valkenberg

In het park Valkenberg is ter gelegenheid van Open Monumentendag

Kasteel Ijpelaar.

In het Valkenberg werden de onderzoeksmethoden weerstandsmeting en grondradar gedemonstreerd.

2008 onderzoek gedaan naar de ligging van het voormalige Huis Valkenberg. Dit huis is in de vijftiende eeuw gebouwd door Engelbrecht I, graaf van Nassau en heer van Breda, en is bij zijn dood nagelaten aan zijn vrouw Johanna van Polanen. De exacte ligging van dit huis was niet meer bekend. Ook zijn er geen afbeeldingen van. Bij archeologisch onderzoek in 1994-1995 in het park Valkenberg zijn er al lange proefsleuven gegraven. Er zijn destijds sporen uit de vijftiende eeuw aangetroffen: enkele bijgebouwen, grachten, waterputten en een visvijver, maar geen spoor van Huis Valkenberg zelf. Door de archeologische gegevens uit deze

opgraving te combineren met onderzoek van enkele historici kon het gebied waarbinnen vermoedelijk het Huis Valkenberg gelegen was verder verkleind worden. Aan drie zijden was er tijdens de opgravingen van 1994-1995 een fysieke begrenzing van het complex aangetoond: twee grachten en de aarden stadswal met de stadsmuur. De begrenzing aan de oostzijde, ter hoogte van het huidige Begijnhof, kon afgeleid worden uit historische gegevens. Door middel van weerstandsmeting en grondradar is een plattegrond

De stadsmuur en twee grachten vormen de begrenzing van het onderzoeksgebied in het Valkenberg. Daarbinnen in rood en geel de hogere gemeten waarden, waarin twee structuren zijn herkend.

verkregen waarop zich de contouren van twee gebouwen aftekenen. Met grondboringen zijn deze gegevens verder gecontroleerd. Daarbij werd vastgesteld dat hier resten van funderingen aanwezig zijn. De contouren zijn vergeleken met de oudst bekende plattegrond van het Valkenberg uit de zestiende eeuw om uit te sluiten dat de aangetroffen gebouwen uit latere perioden dateren. De oriëntatie van de aangetroffen gebouwen sluit aan bij de ligging van de eerder gevonden middeleeuwse grachten en panden. De gevonden fundamenteen behoren zeer waarschijnlijk bij het complex van Huis Valkenberg. Tijdens Open Monumentendag 2008 zijn de muren zichtbaar gemaakt met behulp van stobalen en zijn de resultaten en de werkwijze met veel succes aan het publiek getoond.

2 Binnenstad Breda

Op een aantal locaties in de binnenstad zijn onderzoeken uitgevoerd met interessante resultaten. Deze worden hier kort gepresenteerd.

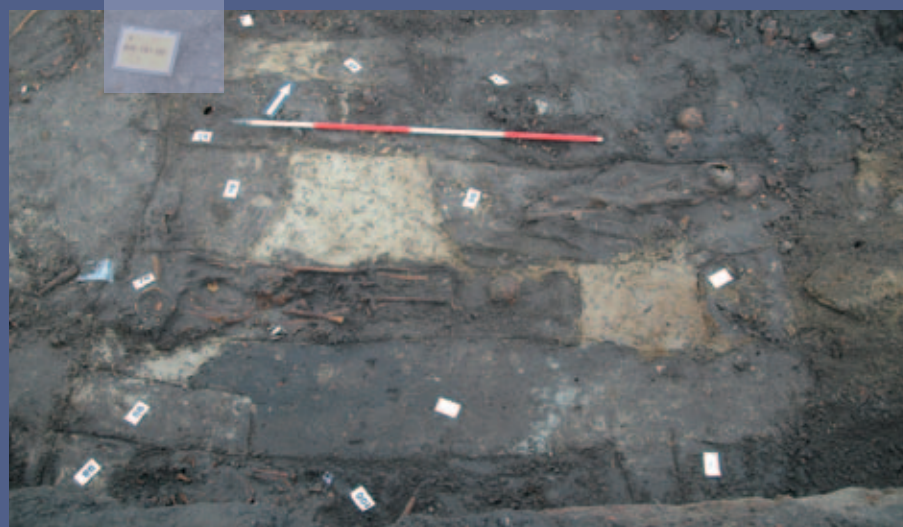
Achter de Lange Stallen

Achter de Sint Joostkapel lag van het begin van de zestiende tot het begin van de negentiende eeuw een kerkhof. Binnenkort gaan hier grote ontwikkelingen plaatsvinden. Een inventariserend veldonderzoek met proefsleuven had daarom een tweeledig doel: het vaststellen van de grenzen van de begraafplaats en vaststellen hoe goed de begravingen bewaard waren. Bij het onderzoek bleek dat een deel van de begraafplaats was verstoord door puinsleuven. Vermoedelijk is bij de bouw van een negentiende-eeuwse school de grond verbeterd. Hierbij zijn stroken oude grond, inclusief de skeletten, verwijderd en vervangen door puin. Op het overige deel van het voor-

malige kerkhof bleken de skeletten die vlak onder het maaiveld lagen slecht geconserveerd te zijn. De wat dieper gelegen skeletten bleken goed bewaard. De begrenzing van de begraafplaats kon aan de zuidzijde wel en aan de oostzijde nog niet worden vastgesteld. De skeletten kunnen een beeld geven van een deel van de Bredase bevolking, van eetgewoonten en ziektes. Daartoe zijn enkele skeletten voor onderzoek meegenomen. De overige zijn vooralsnog ter plaatse bewaard. In de sleuven zijn verder muren aangetroffen. Daar de kapel ooit groter is geweest ligt een verband daarmee voor de hand. Bijzonder is de vondst van een grondspoor dat duidt op een bronsoven. Hier zijn mogelijk klokken gegoten. Zulke restanten zijn waardevol en zouden, indien mogelijk, bewaard moeten blijven. De aangetroffen vondsten op het terrein dateren van het einde van de vijftiende tot en met de twintigste eeuw.

Er is een vervolgonderzoek voorzien dat de volledige omvang van het grafveld moet aantonen. Dan wordt ook duidelijk wat op de rest van het terrein te verwachten is. Daarna zal

Achter de Lange Stallen zijn skeletten gevonden die behoren tot de begraafplaats achter de St. Joostkapel.

Achter de hofhuizen aan de Nieuwstraat zijn een erf-scheidingsmuur, een 17de-eeuwse waterput, een laat-middeleeuwse greppel en enkele kuilen aangetroffen.

gericht op de waardevolle locaties een opgraving uitgevoerd moeten worden.

Hofhuizen Nieuwstraat

Op de achtererven van Nieuwstraat 21-29 zijn proefsleuven getrokken die uitmondden in een opgraving. We bevinden ons hier aan de achterzijde van de hofhuizen aan de Nieuwstraat: de huizen Neerven, Assendelft, Bruheze en Waelwijk die dateren van het einde van de late middeleeuwen. Het oudste spoor bestond uit de restanten van een geul of kreek met vondsten uit de ijzertijd. De aangetroffen greppel behoort tot de tweede helft van de veertiende eeuw. Er waren vijf op-

hogingslagen aanwezig, variërend van het einde van de veertiende tot in de negentiende eeuw. Daarnaast zijn muurresten aangetroffen die met de hofhuizen samenhangen. Bij Huis Assendelft is een greppel aangetroffen, die een restant is van de middeleeuwse perceelindeling. Op het laatmiddeleeuwse erf waren paalkuilen en een waterkuil aanwezig en een muur vormde de vijftiende-eeuwse erfafscheiding tussen Bruheze en Assendelft. Er zijn ook recentere sporen aangetroffen. Zoals een beerput uit de zeventiende eeuw, een afvalkuil en enkele goten en muurdelen uit de achttiende of negentiende eeuw.

Op het achtererf van Bruheze zijn acht paalkuilen, een paardengraf, negen kuilen en drie uitbraaksleuven uit de late middeleeuwen gevonden. Ook een kelder en een deel van de fundering van de achtergevel van Huis Bruheze dateren mogelijk uit deze tijd. Verder vonden we een zestiende-eeuwse kelder en een zeventiende-eeuwse goot.

Tussen de huizen Bruheze en Waelwijk was oorspronkelijk een steeg aanwezig. Deze is in de zeventiende eeuw dichtgezet, waarna de steeg werd opgenomen in Huis Waelwijk. De sporen daarvan zijn terug gevonden in de fundering van de achtergevel. Bij deze opgraving is van Huis Neerven een middeleeuwse poer en vloer bekend geworden en enkele latere muurdelen.

Begijnhof

In de kelder van het huisje Begijnhof 75 is een miniopgraving uitgevoerd,

Op het Begijnhof werd een puinfundering van het klooster van Johanna van Polanen nauwkeurig onderzocht.

waarbij sporen uit de late middeleeuwen werden aangetroffen. Het gaat waarschijnlijk om een puinfundering die onderdeel uitmaakte van het klooster van Johanna van Polanen. Elders op het terrein van het Begijnhof is met behulp van grondradar en grondboringen verder gezocht naar dit klooster. De resultaten van het onderzoek zijn op dit moment nog niet bekend.

Deel van een zeshoekig gebouw op het KMA-terrein.

Kasteel

Op het KMA-terrein zijn sporen van een zeshoekig gebouw uit de peri-

Archeologisch onderzoek aan de Halstraat.

ode rond 1400 aangetroffen. De diameter van het gebouw is elf meter. De muren waren twee stenen dik. De functie van het gebouw is onbekend, maar wij denken dat de dikte van de muur onvoldoende was voor een verdedigende functie. Bovendien zijn bij een rioleringsproject funderingen van zestiende-eeuwse muren aan weerszijden van de gracht aangetroffen.

Halstraat

De panden Halstraat 6-8-10 zijn in 2008 afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw. Tot ieders verrassing zat er een dragend houtskelet uit de zestiende eeuw in. Verschillende balken van de kapconstructie zijn bemonsterd voor een datering van de jaarringen (dendrochronologisch onderzoek) en daaruit blijkt dat de bomen gekapt zijn tussen 1541 en 1546. De huisjes zijn dus kort daarna gebouwd. Ze verzezen op het achterterrein van het huis de Klok, het hoekpand van de Ridderstraat. In 1545 is voor het eerst sprake van de nieuw aangelegde Halstraat. Bij het archeologisch onderzoek is aardewerk uit de ijzertijd aangetroffen, maar ook muren, kelders en beerputten van de afgebroken huisjes.

3 Waarnemingen

Op een aantal plekken zijn waarnemingen verricht of heeft archeologische begeleiding plaatsgevonden, met wisselend resultaat.

Haagdijk

Op de hoek van de Haagdijk en de Pelmolenstraat kwamen muurfunderingen en kelderresten van de afgebroken bebouwing van na de middeleeuwen tevoorschijn. We weten dat de Haagdijk al in de middeleeuwen is opgehoogd. Nu kon een waarneming worden verricht waarbij het ophogingspakket kon worden bekeken. In de richting van de stad kwam bij onderzoek op het terrein van Haagdijk 85-117 een kelder op het achterterrein en muurwerk tevoorschijn.

Ophogingslagen bij de Haagdijk.

Slagtand van een mammoet, aangetroffen bij de Nieuwe Mark aan de Markendaalseweg.

Kasteelplein

Ook op het Kasteelplein is een klein onderzoek verricht. In een put van twee bij drie meter konden ook hier de verschillende ophogingslagen worden bestudeerd die te dateren zijn in de vijftiende tot en met negentiende eeuw.

Markendaalseweg

Bij de Nieuwe Mark aan de Markendaalseweg zijn een kademuur aangetroffen en een slagtaand van een

De donkere vlekken in het gele zand geven aan waar de dakdragende palen hebben gestaan van een boerderij uit de ijzertijd op het landgoed Heilaar.

Ophogingslagen bij het Kasteelplein.

Sloten, waterputten en paal-sporen bij Digit Parc.

mammoet, die nogal wat stof deed opwaaien. De slagtaand zat echter in aangevoerd zeezand en is dus niet op de originele plek aangetroffen.

4 Sporen uit de ijzertijd

Er zijn in 2008 op diverse locaties buiten de binnenstad oude vondsten gedaan.

Landgoed Heilaar en Digit Park

Nabij landgoed Heilaar is als vervolg op een vooronderzoek uit 2007 een opgraving uitgevoerd. Er zijn sporen gevonden van de slotgracht van het landgoed en ook sporen uit de ijzertijd. Het gaat om vier huisplattegronden, waarvan twee met een mogelijke haardafvalkuil, vijftientig spiekers

(graanschuurtjes) of andere bijgebouwen, kuilen en enkele greppels. De huizen, waarvan voorbeelden al eerder in Haps en Oss-Ussen zijn opgegraven, dateren vanaf de zesde eeuw voor Christus tot aan het begin van de jaartelling. In één kuil aan de rand van het terrein was Karolingisch aardewerk (achtste of negende eeuw) aanwezig. Enkele andere greppels zijn op basis van het aangetroffen aardewerk te dateren in de late middeleeuwen. Ook op het toekomstige bedrijventerrein Digit Park aan de Lage Weg zijn bewoningssporen uit de ijzertijd aangetroffen.

5 Romeinse tijd

Prinsenhoeve Liesbos

In de buurt van de Prinsenhoeve bij het Liesbos is een maalsteen gevonden die vermoedelijk in de Romeinse tijd kan worden gedateerd. Aan de Hoge Mosten is een volledige huisplattegrond uit de Romeinse tijd blootgelegd. Ook werd een greppel uit de late middeleeuwen aangetroffen.

Een deel van de huisplattegrond uit de Romeinse tijd bij de Prinsenhoeve.

6 Middeleeuwen

Schoolakkerplein

In ErfgoedBrief Breda 10 is reeds gemeld dat in 2007 aan het Schoolakkerplein middeleeuwse gebouwresten zijn aangetroffen. Bij de opgraving in 2008 is een volledige huisplattegrond, een deel van een tweede huisplattegrond, twee spiekers, een waterput en een greppel gevonden. Het hout van de waterput is dendrochronologisch gedateerd. De kapdatum van het hout ligt tussen 990 en 1010. De put is vermoedelijk kort daarna aangelegd. Op basis van

De houten beschroeiing van een waterput uit circa 1000 na Chr. bij het Schoolakkerplein.

De kadastrale kaart uit 1824 toont de Prinsenhoeve bij het Liesbos.

het in de vulling aangetroffen aardewerk is de put in de tweede helft van de elfde eeuw dichtgeraakt. De huisplattegrond oversnijdt deels de put en is dus jonger, eind elfde of begin twaalfde eeuw. Archeologen delen de huizen in categorieën en vernoemen deze naar de vindplaats waar die als eerste is beschreven. De hier aangetroffen huisplattegrond is van het type Dommelen A1, met een lichte afwijking die ook al in het onderzoek in Breda West is gesignaleerd. Het gaat mogelijk om een lokale variant. Het tweede huis en de spiekers dateren uit de elfde of twaalfde eeuw.

Maalsteen uit de Romeinse tijd, gevonden bij de Prinsenhoeve bij het Liesbos.

De donkere verkleuringen zijn de restanten van een 12de-eeuwse woning aan het Schoolakkerplein.

Markdal Ulvenhout

Aan het Markdal te Ulvenhout is een drieschepige huisplattegrond uit de twaalfde eeuw opgegraven. Veertig meter verder is nog een cluster paalsporen uit dezelfde periode aangetroffen, hier kon binnen de proefsleuf geen gebouw uit gereconstrueerd worden.

St. Josephstraat Teteringen

De overige sporen uit de late middeleeuwen kunnen nauwelijks goed worden geïnterpreteerd, omdat het veelal gaat om min of meer losse elementen. Het gaat daarbij om greppels en paalkuilen. In een enkel geval is er iets meer van te zeggen. Zo werd in de buurt van St. Josephstraat 43 in Teteringen een bermsloot aangetroffen van de baan van Breda naar Oosterhout. Dit was de doorgaande verbinding voordat de huidige Oosterhoutseweg werd aangelegd.

Digit Park

Naast sporen uit de ijzertijd en de nieuwe tijd wijzen vele sporen op laatmiddeleeuwse activiteiten. Zo zijn er twintig waterputten, een grote hoeveelheid aardewerk, leder (waaronder het in dit nummer apart beschreven kinderschoentje) en een

mogelijke drenkplaats voor vee of paarden aangetroffen.

Overigen

Aan de Burgtsedreef 2 zijn drie greppels aangetroffen uit de middeleeuwen en enkele paalkuilen en greppels uit de periode daarna. Ook aan de Taxandriaan werden greppels blootgelegd. Aan de Duivelsbruglaan 12 zijn eveneens sporen uit de late middeleeuwen aangetroffen. Aan de Seminarieweg 26 te Bavel vonden we twee laatmiddeleeuwse greppels en stroken van vier bij acht meter, die zestig centimeter tot één meter diep zijn uitgegraven. We kunnen hierbij denken aan een greppel rond een akker met esdek, een moesbed of sporen van grondverbetering. Bij een onderzoek aan de Teteringsedijk 230 zijn drie paalsporen gevonden, waarvan er twee zeker middeleeuws zijn; het derde is jonger. De paalsporen kunnen niet gekoppeld worden aan gebouwen of andere structuren. Datzelfde geldt voor twee paalsporen aan Viveslaan 1. Hier is aardewerk gevonden van omstreeks het jaar 1500.

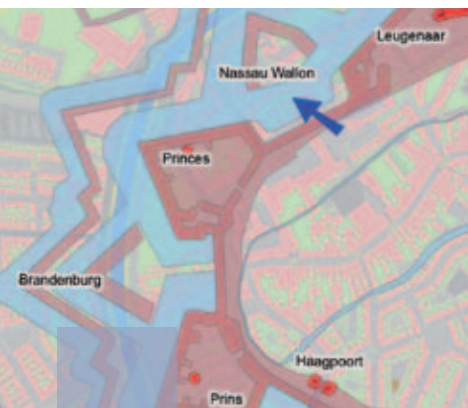

De donkere banen vormen de dichtgeworpen greppels uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd aan de Burgtsedreef.

7 Belegingswerken uit de Tachtigjarige Oorlog

Er zijn op zeven plaatsen in 2008 sporen van deze oorlog aangetroffen die zo van belang was voor de vestingstad Breda. Het gaat hier om delen van de linies (loopgraven) en om een schansje. Aan de Taxandriaan in Ginneken werden in 2007 proefsleuven gegraven, waarna in 2008 een opgraving volgde. Er is daarbij een schansje uit de Tachtigjarige Oorlog aangetroffen. Bij Duivelsbruglaan 12 vonden we een greppel met daarin paalkuilen, behorend bij een linie. Bij Heilaardreef 17 in Princenhage vonden we een greppel met aardewerk en baksteen uit de nieuwe tijd. Het zou hier om een perceelsgreppel of om een greppel van een van de linies kunnen gaan. Datzelfde geldt voor de sporen in de buurt van Heilaarstraat 235. Hier werd een deel van een linie met een kleine versterking blootgelegd. Daarnaast zijn enkele kuilen onderzocht, waaronder één met een begraven paardenskelet. Op het Digit Park zijn sporen van een versterking

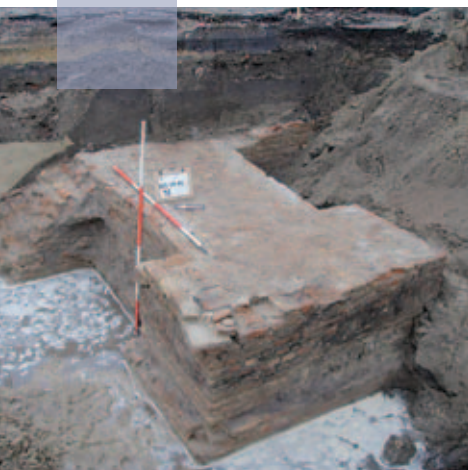

Op deze vestingkaart is aangegeven waar het onderzoek aan de Leuvenaarsstraat is uitgevoerd.

aangetroffen. In het Markdal bij Ulvenhout zijn er greppels aanwezig, waarvan er enkele te koppelen zijn aan een linie uit de Tachtigjarige Oorlog. Aan de Hoolstraat 60 in Teteringen zijn enkele paalkuilen, greppels en kuilen gevonden die in de zestiende of zeventiende eeuw dateren, maar een verband met een linie is nog onduidelijk. Hetzelfde geldt voor enkele sporen op en naast het landgoed Bouvigne. Tenslotte is er door een ontwikkelaar aan de Mastbosstraat, zonder overeenstemming met de gemeente Breda, een booronderzoek uitgevoerd, op een terrein waar sporen uit de late middeleeuwen en van een legerkamp uit de Tachtigjarige Oorlog kunnen worden verwacht. Hier wordt nog een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd.

Een deel van het ravelijn prins Maurits bij de Ceresstraat.

Ligging van het aangetroffen ravelijn Prins Maurits bij de Ceresstraat.

8 De stedelijke vestingwerken

Bij onderzoek aan de Leuvenaarsstraat 82 is een gracht aangetroffen. Deze was vermoedelijk onderdeel van de vestingwerken die in opdracht van prins Maurits zijn aangelegd tussen 1591 en 1624. Van het bastion Princes uit 1682, dat op of nabij deze locatie gelegen heeft, zijn geen sporen aangetroffen. Mogelijk is de aangetroffen gracht wel in 1682 gedempt.

Aan de Ceresstraat is opnieuw een deel van de vestingwerken aangetroffen. Het gaat om het muurwerk en de gracht van ravelijn Maurits uit 1682. Het ravelijn bestaat uit een muur met een dikte van één meter, met op regelmatige afstanden T-vormige steunberen aan de binnenzijde. Het muurwerk was nog tot een diepte van tweeënhalve meter onder het opgravingsvlak bewaard gebleven. Bij de bouw van de St. Jozefkerk aan het einde van de negentiende eeuw is het muurwerk van de vesting ter plaatse van de kerk verwijderd.

9 De nieuwe tijd

Bij een onderzoek in verband met de aanleg van de Hoge Snelheidslijn is in het dal van de Weerijs een oude loop van deze rivier teruggevonden. Hier vonden we ook greppels van een perceleringssysteem. Aan de Oosterhoutseweg in Teteringen is een greppel met vondsten uit de zestiende of zeventiende eeuw aangetroffen. Deels over deze greppel is de plattegrond gevonden van een tweeschepige houten boerderij of schuur van tien bij vier meter. Deze structuur is dus jonger. Op de hoek van de Beverweg en de Teteringsedijk is een ontginningssloot aangetroffen. Hierin was aardewerk uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw aanwezig. Aan de westrand van Breda, in het plan De Groene Schakel, vonden we een drenkkuil, enkele paalgaten, sloten en greppels met daarin vondsten uit de zestiende tot en met twintigste eeuw. We denken dat deze sporen behoren bij de nog bestaande Prinsenhoeve bij het Liesbos. De sporen duiden op gebruik als landbouwgebied. Bij Verbeetenstraat 40-42 zijn enkele greppels en kuilen met aarde-

De funderingen van Huis Cranendonck.

werk uit de zeventiende en achttiende eeuw blootgelegd. Bij Vlierenbroek 28-32 is een venig pakket en een ophogingslaag onderzocht. In die ophogingslaag vonden we aardewerk uit de zeventiende tot en met negentiende eeuw. In de achtertuin van Liesbosstraat 36-40 kwam een pad uit de negentiende eeuw tevoorschijn en vonden uit de achttiende en negentiende eeuw. Aan de Taxandriaan zijn sporen van huis Cranendonck uit de

Paalsporen van een gebouwtje uit de 16e/17e eeuw bij Hoolstraat 60 te Teteringen.

Schoklandstraat: een greppel wordt zichtbaar bij het ontgraven.

negentiende eeuw opgegraven. Aan Haagweg 220 zijn drie greppels aangetroffen. In één van de greppels is aardewerk gevonden uit de achttiende en negentiende eeuw. Minder duidelijk is de datering van drie parallelle greppels die zijn onderzocht aan de Schoklandstraat en Wieringenstraat. Vondsten om de greppels goed te dateren ontbraken. Op het perceel van Werfstraat 10 zijn sporen uit de twintigste eeuw aangetroffen en aardewerk en metaal uit de negentiende en twintigste eeuw. Het aardewerk is industrieel aardewerk uit Duitsland en Engeland en geïmi-

teerd Japans aardewerk. Tenslotte is een onderzoek uitgevoerd bij de Klokkenberg. De bedoeling was vast te stellen welke delen van het terrein verstoord zijn en welke delen intact zijn gebleven. Waar dit laatste het geval is, is er een kans op het vinden van archeologische sporen. Aan de hand van deze resultaten kan de nieuwbouw zoveel mogelijk gepland worden op de verstoorde terreinen. Het terrein bleek voor de helft verstoord. De andere helft heeft een intacte bodemopbouw en er zijn sporen aangetroffen, zoals paalgaten, kuilen en greppels uit de nieuwe tijd.

Ontgraven op zoek naar munitie uit de tweede wereldoorlog.

10 Tweede Wereldoorlog

Aan de Poststraat in Ulvenhout was een proefsleuvenonderzoek gepland. Er werd echter munitie uit de Tweede Wereldoorlog aangetroffen. Hierdoor veranderde de opzet van het project. De explosievenopruimingsdienst ging op zoek naar bommen. De archeologen konden van tijd tot tijd waarnemingen verrichten. Er werd één spoor aangetroffen, maar zonder vondstmateriaal.

11 Rioleringsprojecten

Aan de oostzijde van de wijk Heuvel, in de Ginnekenweg-Noord, in de Weerijssingel en op de KMA werd de aanleg van riolering archeologisch begeleid. In Heuvel-Oost is niets aangetroffen. Bij de Weerijssingel wer-

Archeologische begeleiding bij vervanging van de riolering.

den delen van een houten beschoeiing langs de Weerijssingel gevonden. Ginnekenweg-Noord en KMA waren in 2008 niet afgerond. Een verslag daarvan volgt in het overzicht over 2009.

12 Resultaat nul

Het kwam ook voor dat de onderzoeken geen sporen hebben opgeleverd. Dat was het geval bij de aanleg van een vijver en aan de Rijsbergsebaan bij het Mastbos, bij Koraalstraat 64, aan de Schapendreef in het Mastbos en op het zogenaamde VOS-terrein (Verbeetenstraat-Oosterstraat-Scheldestraat).

13 Behoud

Op drie plaatsen is het gelukt om archeologische sporen ter plaatse te handhaven. Een slotgracht van het landgoed Heilaar wordt, samen met een deel van een aangetroffen nederzetting uit de ijzertijd (vanaf de vijfde eeuw voor Christus tot aan het begin van de jaartelling) afgedekt door een groenzone. Tevens is een oud kasseienpaadje behouden gebleven. Een deel van het terrein Heilaarstraat nabij 235, waar een versterking behorend bij een linie is aangetroffen, wordt eveneens behouden.

Tenslotte kunnen we melden dat de aangetroffen muur van het ravelijn Maurits deels wordt bewaard. Op deze plaats worden appartementen en een particuliere parkeergarage gebouwd. Onder de vloer van de garage blijven de fundamenteën van het ravelijn gewoon liggen. Door middel van een plaquette aan de buitenzijde van het gebouw wordt vermeld wat er is aangetroffen. Omdat het om een particuliere (dus beperkt toegankelijke) parkeergarage gaat is besloten niet over te gaan tot het herkenbaar maken van de funderingen van het ravelijn binnen de garage.

Wie het schoentje past...

Marleen Huijbregts Soms heb je het geluk dat er bij een

archeologische opgraving een vondst tevoorschijn

komt die zo mooi en zo bijzonder is dat je hem

het liefst gelijk wilt exposeren. Het kinderschoentje

dat in de zomer van 2008 gevonden werd op het

toekomstige bedrijventerrein Digit Park is er zo een.

Herman Nietsch, vrijwilliger op het archeologisch

depot van Bureau Cultureel Erfgoed, en Wim Snoeren

senior, schoenmaker in Teteringen, hebben beiden hard

gewerkt aan het behoud en de reconstructie hiervan.

Herman Nietsch werkt al twintig jaar als vrijwilliger op het depot. Hier kreeg hij de mogelijkheid zich te specialiseren in het behoud van lederen objecten. Aan de hand van de vorm van het schoentje, de wijze van sluiten, de zoolvorm, de bovenleerconstructie, de schoentypologie, de gebruikte naaitechnieken en het materiaal kan hij concluderen dat het schoentje uit de zestiende eeuw dateert en toebehoorde aan een kind van zes tot acht jaar. Na reiniging, determinatie en conservering kwam Nietsch met het idee de schoenmaker in zijn dorp Teteringen te vragen de losse onderdelen van het schoentje weer in elkaar te zetten om zo een goed beeld te krijgen van hoe het schoentje er ooit uitzag.

Ambachtsman

Wim Snoeren is vijfenzeventig jaar en werkt nog steeds vier dagen in de week bij 'Snoeren schoen- en voet-specialist' die nu gerund wordt door zijn zoon. Het is ontzettend druk in de winkel en nieuw gecertificeerd perso-

neel is moeilijk te krijgen. Een ambacht als dat van schoenmaker is tegenwoordig niet meer te leren in Nederland, zegt hij. De kleinzoon van Snoeren zou graag van zijn opa het vak leren maar voor een diploma moet hij naar Engeland of Duitsland. Wim Snoeren vond het verzoek zo interessant dat hij in zijn vrije tijd aan het oude schoentje ging werken.

De restauratie

De stukjes leer zijn gevonden in een waterput waardoor ze goed bewaard

zijn gebleven. Wie precies het schoentje gedragen heeft en hoe het in een waterput is beland, zullen we waarschijnlijk nooit weten. De vlasdraad waarmee de schoen in elkaar is gezet en de veter zijn in de loop der jaren verdwenen. Vlas vergaat in vochtige omstandigheden, maar leer niet. De losse stukjes leer moesten als een puzzel op de juiste plaats gezet worden. Omdat het materiaal zo poreus was, moest Snoeren uiterst minutieus en met veel geduld te werk gaan. Het zetten van twee steken duurde soms wel een uur. In de zestiende eeuw nam de handmatige vervaardiging van een dergelijke schoen ongeveer een dag in beslag.

Modern ontwerp

Het resultaat mag er wezen. Nietsch en Snoeren zijn het er over eens dat het schoentje opvallend modern aan doet. Snoeren zegt dat de hiervoor gebruikte technieken en vormen nog steeds gebruikt worden in een schoenmakersatelier. Het kinderschoentje kan na deze restauratie er weer tien tot twaalf jaar tegen. Daarna zal het opnieuw behandeld moeten worden. Het is te hopen dat de kleinzoon tegen die tijd zijn diploma heeft.

Drie nieuwe gezichten

Per 1 januari 2009 werd het Bureau Cultureel Erfgoed uitgebreid met drie nieuwe mensen. In de ErfgoedVisie Breda 2008-2015 ‘Erfgoed in context’ is te lezen dat de gemeente voornemens was om een eigen archeologisch veldteam in het leven te roepen, om op deze wijze sneller het vele archeologische vooronderzoek te kunnen uitvoeren. Zij stellen zich hieronder kort voor.

Joeske Nollen

Mijn naam is Joeske Nollen en ik ben in 1976 geboren in Boxtel en opgegroeid in Waspik. Als kind zocht ik de akkers rondom het dorp al af naar scherven en pijpenkopjes. Na afronding van de middelbare school ben ik verhuisd naar Amsterdam om museologie te gaan studeren. Tijdens deze studie heb ik me gespecialiseerd in het beheer en behoud van museale collecties. Omdat ik graag verder wilde studeren ben ik daarna begonnen met de studie archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Dit bleek een zeer goede beslissing. De passie, die ik als kind voelde bij het zoeken op de akkers, herleefde. De middeleeuwen en de nieuwe tijd zijn de periodes waarop ik ben afgestudeerd, maar ik heb ook ervaring met veldonderzoeken die andere periodes bestrijken, zoals de brons-tijd, ijzertijd en Romeinse tijd.

Dorothea Schulz

Mijn archeologische loopbaan begon toen ik nog scholier was. Tijdens de vakanties dook ik in Duisburg, mijn geboortestad, de put in om onder lagen puin en blindgangers uit de Tweede Wereldoorlog naar de restanten van het historische verleden te zoeken. De studiekeuze viel desondanks op Egyptologie en met name de Oudegyptische taal- en letterkunde. ‘Iedereen die kan tekenen kan ook schrijven’, zegt de Egyptische architect Tekenis uit Asterix en Cleopatra en hij verwijst daarmee naar de hiërogliefen. Tijdens mijn studie in Leiden kwam ik in aanraking met de plaatselijke archeologie, eerst als vrijwilliger en later als assistente van de stadsarcheoloog van Vlaardingen. Daar mocht ik me met alle perioden uit de geschiedenis bezig houden, van de Vlaardingencultuur tot en met de nieuwe tijd, waarbij mijn bijzondere voorliefde altijd in de middeleeuwen lag en ligt (ik blijf dromen van een Merovingisch grafveld...). Behalve met archeologisch onderzoek heb ik mij bezig gehouden met restauratie van archeologische voorwerpen. Verder heb ik binnen de monumentenzorg gewerkt en zo een breed beeld van cultureel erfgoed opgebouwd. Juist het samenwerken van onder- en bovengrondse erfgoedzorg spreekt me hier in Breda zeer aan. Binnen de Bredase archeologie

Lina de Jonge

Ik ben in 1986 geboren in Schiedam. Ik heb hier mijn hele leven gewoond, maar sinds kort ben ik verhuisd naar Rotterdam. Na de middelbare school ben ik archeologie gaan studeren aan de Universiteit Leiden. In mijn tweede jaar koos ik voor de richting Science based archaeology en heb ik mij voornamelijk met voornamelijk menselijk botmateriaal en de prehistorie van Noordwest-Europa bezig gehouden. Zowel mijn bachelor- als masterscriptie heb ik gebaseerd op eigen skeletonderzoek afkomstig van opgravingen in Delft. Mijn stages heb ik gelopen op paleolithische vindplaatsen in Duitsland en Frankrijk, waar jachtkampen van Neanderthalers waren aangetroffen. In september 2008 ben ik afgestudeerd en ging ik op zoek naar een baan. Ik heb een klein half jaar op uitzendbasis gewerkt op verschillende archeologische projecten in Appingedam, Tiel, Hazerswouderdorp en Rhon, tot ik in januari bij de gemeente Breda werd aangenomen als veldtechnicus. Ik zal voornamelijk archeologisch veldwerk doen, maar daarnaast ook een deel van de uitwerking en rapportage. Tot nu toe is het mij heel goed bevallen bij de gemeente Breda en hoop op veel mooie opgravingen.

Hans de Kievith Op 17 juni jongstleden is Gerrit Dammer, op 74 jarige leeftijd, overleden. Vanaf midden jaren ‘90 was hij als vrijwilliger actief op opgravingen en de laatste jaren werkzaam op het archeologisch depot, de plaats waar ik hem goed heb leren kennen.

Op het veld heeft hij bijzondere projecten meegemaakt, in de binnenstad en het buitengebied. De berging van de eerste Karolingische waterput in Breda in 1996 moet één van de highlights zijn geweest.

Een herinnering aan Gerrit Dammer

Gerrit had een bijzondere taak: Het klaarmaken van archeologische veldtekeningen voor de grote digitaliseringsslag. Dat betekende veel correcties, aanvullingen en minutieus reken- en meetwerk op een bijna ambachtelijke manier.

Hij had ook een bijzondere taakopvatting: ‘Alles voor de wetenschap’ was zijn lijfspreuk maar dan wel met een vette ironische grijns, waarbij impliciet zijn oprecht kritische houding ten opzichte van ons ‘professionals’ werd tentoon gespreid.

Gerrit was een hartelijk en sociaal bewogen mens binnen en buiten de archeologie. We hebben warme herinneringen aan de middagen dat hij op het depot werkte.

De medewerkers en vrijwilligers van Bureau Cultureel Erfgoed wensen zijn vrouw Elly en zijn kinderen veel sterkte toe bij het verwerken van dit verlies.

Breda, stad van de Nassaus

De erfdeling van 1255

Johan Hendriks Graaf Walram I van Nassau was gehuwd met Kunigunde van Ziegenhain en kreeg drie kinderen. De oudste was een dochter, Beatrix genaamd, die in het klooster trad. Zijn beide zonen

Hendrik II en Ruprecht IV namen na de vroegtijdige dood van hun vader in 1198 gezamenlijk zijn taken in het graafschap Nassau waar. In hoeverre zij daartoe in staat waren laat zich raden. Hendrik was pas acht en zijn broer zelfs nog jonger. Hun moeder zal een stevige vinger in de pap hebben gehad. Zij stond natuurlijk onder bescherming van de familie van Frederik Barbarossa, de Hohenstaufen. Enkele decennia lang deelden de broers de macht in het graafschap, totdat de jongste in 1230 lid werd van de Duitse Orde, een geestelijke ridderorde, en zo dus ook in het kloosterleven terecht kwam. Hoeveel broedertwist hieraan ten grondslag lag is niet duidelijk. Hendrik II was op dat moment al de machtigste graaf van Nassau.

Hendrik II

Hendrik II van Nassau was een ijzervreter. Op 22-jarige leeftijd nam hij bisschop Dieter van Trier gevangen, die het waagde de nieuwe leider van de Hohenstaufen, Frederik II (kleinzoon van Barbarossa), tegen zich in het harnas te jagen. Enkele jaren later maakte hij, om dezelfde redenen, de aartsbisschop van Mainz tot tegen-

stander, door aan de grenzen van diens machtsgebied de burcht Sonnenberg te bouwen. In deze actie werd hij overigens gesteund door aartsbisschop Engelbrecht van Keulen. Deze gebeurtenissen tonen aan in welke kringen Hendrik II verkeerde. Door zijn contacten op hoog niveau kreeg de graaf van Nassau heel veel schenkingen en nam zijn bezit zienderogen toe.

»

Zo was hij de belangrijkste beschermheer (oppervoogd) in Limburg aan de Lahn, toen daar de domkerk werd gebouwd. In het tweede kwart van de dertiende eeuw verkreeg hij daardoor de bijnaam 'de Rijke'. Hij werd zelfs zo rijk dat hij grote schenkingen kon doen aan kloosters.

Er is ook wel beweerd dat hij die bijnaam te danken zou hebben aan de vele kinderen die hij samen met zijn vrouw Machteld van Gelre heeft gekregen: tenminste zes zonen en drie dochters. Twee van die zes zonen kwamen niet terecht in de geestelijkheid. Over deze Walram II en Otto I volgt hieronder meer. De tweede zoon, Ruprecht V werd ridder in de Duitse Orde. Hendrik (de vierde zoon) trad toe tot het klooster Arnstein aan de Lahn en zijn jongere broer Gerard werd domheer in Luik. Over de jongste zoon, Jan van Nassau, volgt nog een apart artikel. Hij was de beoogde bisschop van Utrecht, maar heeft dat ambt nooit kunnen uitoefenen. Dochter Jutta trouwde met Jan I van Cuyk, dochter Elisabeth huwde met Gerard III van Eppstein en Catharina tenslotte werd abdis van het klooster Altenberg bij Wetzlar. Aan deze huwelijken is overigens al mooi af te lezen dat reeds onder Hendrik II de Rijke er al talrijke banden met de Lage Landen bestonden. In 1247 steunde hij zelfs de pogingen van graaf Willem IV van Holland, de vader van de roemruchte graaf Floris V, om koning van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie te worden, zoals de lappendeken van Duitssprekende vorstendommen in die tijd werd aangeduid.

Bezittingen

Omstreeks 1250 stierf Hendrik II van Nassau op 57- of 61-jarige leeftijd en liet een bezit achter dat reikte van een strook ten noorden van de Sieg tot aan de Rijn bij Wiesbaden, over een afstand van circa honderd kilometer van noord naar zuid. En een nogal in omvang wisselende strook van dertig tot veertig kilometer van oost naar west, tussen Laurenburg en Giessen. Ook had Hendrik II veel bezittingen die niet aansloten op dat grote Nassauterritorium. Daartoe behoorde in ieder geval Nassau zelf, dat als een soort enclave in een vreemd gebied lag, maar ook het oude familiegoed Lipporn was een enclave, net als enkele bezittingen in de buurt van Kirchheim-Bolanden op de linkeroever van de Rijn. De zonen Walram II en Otto I namen na de dood van hun vader gezamenlijk het bestuur over dit omvangrijke graafschap waar, maar dat bleek verre van eenvoudig en leverde de nodige strijd tussen de beide broers op.

Erfdeling

Op 16 december 1255 besloten beide zonen dan toch om het immense graafschap onder hun beiden te verdelen. Zij kwamen overeen dat de Lahn de grens tussen beide nieuwe territoria zou zijn en dat ze de enclave Nassau met hun stamburcht met zijn twintig meter hoge toren en het gebied rond de Laurenburg gezamenlijk zouden blijven besturen. De jongste van de broers, Otto, kreeg het recht van eerste keus en hij koos voor de gebieden ten noorden van de rivier. Dit Westerwald was een rijk gebied.

Hier lagen de burchten aan de Dill, en de Sieg, de Ginsburg, Hadamar, Haiger, Beilstein en het rijke land van Herborn, waarvoor Hendrik de Rijke nog een oorlog met Hessen had gereskeerd en waarschijnlijk om die reden de Dillenburg heeft laten bouwen. Aan Otto viel ook het recht toe om pastoors in Nassau te benoemen. Otto I verliet de burcht Nassau om zich vervolgens in Siegen te vestigen. Hij werd de stamvader van de Nassautak die anderhalve eeuw later ook in Breda terecht kwam. Walram kreeg het gebied ten zuiden van de Lahn, de burchten en steden in het Taunusgebergte. Hier lagen Idstein en Wiesbaden. De Walramse tak zou uiteindelijk ook allerlei gebieden aan de overzijde van de Rijn verwerven, zoals Saarbrücken en omgeving.

Einde macht

De erfdeling van 1255, die ook wel de 'primo divisio' (de eerste deling) wordt genoemd, betekende feitelijk het einde van de grote macht van Nassau, die zo veelbelovend was begonnen aan het begin van de twaalfde eeuw. De broederlijke deling, die best te rechtvaardigen zal zijn geweest in 1255, heeft tot gevolg gehad dat Nassau nooit meer in de landelijke politiek van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie een rol van betekenis heeft kunnen spelen. De beide territoria waren daarvoor nu te klein geworden. Nooit meer? Jawel, nog één keer: in 1292 werd Adolf van Nassau, uit de Walramse tak, verkozen tot koning van het Duitse Rijk. Maar daarover later meer.

Colofon

De **ErfgoedBrief** Breda is een uitgave van de gemeente Breda, Directie Ruimtelijke Ontwikkeling, Bureau Cultureel Erfgoed.

De **ErfgoedBrief** Breda wordt toegezonden aan bewoners van monumenten in Breda en andere belangstellenden. Wilt u dit blad ook ontvangen of een gratis abonnement nemen, mail of schrijf dan de heer G. Otten,

g.otten@breda.nl of G. Otten, Bureau Cultureel Erfgoed, Postbus 3920, 4800 DX Breda. Losse exemplaren zijn verkrijgbaar bij de Balie Voorlichting in de hal van het Stadskantoor (Claudius Prinsenlaan 10), bij het Uitpunt Breda in de Bibliotheek (Molenstraat 6), bij het Stadsarchief en het Breda's Museum (Parade 10).

Redactie: Johan Hendriks, Gerard Otten en Marleen Huijbrecchts

Beeldredactie: Marc Berends

Vormgeving: x-hoogte, Tilburg

Oplage: 3000 exemplaren

Afbeeldingen op pagina 1 zijn afkomstig uit de collectie van het Breda's Museum, het Stadsarchief Breda en de Directie Ruimtelijke Ontwikkeling. Overige afbeeldingen zijn afkomstig uit de collectie van de Directie Ruimtelijke Ontwikkeling, tenzij anders vermeld.